

АДМИНИСТРАТИВНА ПОДЕЛА, УПРАВНЕ ВЛАСТИ И СУДСТВО

1) АДМИНИСТРАТИВНА ПОДЕЛА ТУРСКЕ ДО 1912 ГОДИНЕ

ОД ФЕРИДА Ф. БАЈРАМА

Оснивачи турског царства у Малој Азији, Османовићи, који су, током времена, прешли стари Хелеспонт (данашње Дарданеле) и овамо, на Балкану, покорили многе земље и народе, увидели су брзо да се једна земља не може одржати искључиво силом, него да су за то потребни и други услови. Напредак ма које људске установе, а у првом реду државе, зависи поглавито од њезина уређења.

У прво време турска државна организација морала је, сасвим природно, носити на себи отисак епохе. Тада је свуда па и у Турској био више-мање на снази феудални режим. Ма да се турски феудализам у свему није поклапао с европским, ипак у основи њезина државног уређења налазио се феудални поредак с том разликом само што је у Европи феудализам био, по правилу, наследан, док у Турака он то никада није био. По систему турског феудализма, целокупна државна територија делила се на земљишне комплексе који су припадали непосредно владару и који су познати под именом хас, и на земљишне комплексе који су од стране државних поглавара давани на уживање разним заслужним војсковођама и другим лицима, уз плаћање десетка. Такви комплекси су се звали *тимари* а њихови уживаоци *есхаб-и-тимар*, *тимарци* или *спахије*. Могло се дати на уживање једном и истом лицу више тимара, и то се звало *зеамат*, а уживалац се у овом случају звао *зеим* или *зеим сахиби*.

Овај режим, као и у Европи, био је више војничкога неголи политичкога карактера, те је због тога носио у себи све недостатке једностраности. Он није обухватао, нити је могао обухватати и задовољити све потребе које су се јављале напореда са државним ширењем и увећањем. То је навело још самог оснивача турске државе, Османа, а потом и његова сина Орхана да установе и грађанске управне власти. Тако се дошло, још у прво време, до једне управне поделе, која је предвиђала казе (срезове) и *санџаке* (округе). Управници ових нових административних јединица бирали су између владаревих сродника или из-

међу заслужних војсковођа. Али, кад се турска држава распростраила и с ове стране мореуза, државна територија је била подељена на више већих, пространијих административних области, које су се називале *вилајети*. Вилајети су се делили на *санџаке*, а сви на *казе*. На челу казе је, по правилу, био *кадија*, на челу санџака *алајбег* (командант пука) или *мирлива* (бригадни ђенерал) са једном *тугом* (кићанком од коњског репа, која се носила на копљу испред онога који је на то имао право), а на челу вилајета паша са два туга. Ове паше су се звале још и *бејлер-беји*.

Целокупни свој посед у Европи Турци су били поделили на вилајете: румелиски, силистриски, темишварски, кијевски, босански, моренански. У састав румелискога вилајета улазили су ови санџаци: софиски, видински, скопски, приштински, дукађински, скадарски, елбасански, охридски, валонски, јањински, битољски. Румелиски бејлер-беј је имао годишње око 56.800.000 *акчи*¹⁾ и могао је за време рата да опреми око 33.000 коњаника.

На почетку XIX века, султан Селим III, растурањем *јаничара* и завођењем регуларне војске, *низамима* *цедид*, започиње дело рефорама, које ће се током тога века још јаче наставити. Наравно, реформе су обухватиле и устројство управних власти. О вилајетима су обнародоване две уредбе, једна 1864 а друга 1890 год. Поред осталог, тим су уредбама прописане и дужности чиновника, почев од валије па до мудира.

Административна подела коју су затекли и балкански ратови из 1912 год., била је овако изведена: цела европска Турска била је подељена на шест вилајета, и то: једренски, солунски, јањински, скадарски, битољски и косовски.

Једренски вилајет је имао шест санџака: једренски, лозенградски, ђумулђински, дедеагачки и текирдагски (галипољски). За време балканског рата цео једренски вилајет био је освојен од стране балканских савезника, осим галипољског санџака; али за време другог балканског рата Турци су успели да поврате од Бугара једренски, лозенградски и текирдагски (галипољски) санџак, а ђумулђински и дедеагачки су дефинитивно припали Грчкој.

Солунски вилајет је био подељен на три санџака: солунски, серески и драмски. Сва та три санџака припала су Грчкој, осим Дојрана, Струмице, Ђевђелије и Кавадара, који су ушли у састав наше државе.

Битољски вилајет је био подељен на пет санџака: битољски, серфички (србички), дебарски, елбасански и корчански. Битољски санџак састављале су казе: прилепска, кичевска и охридска, које су припале нашој држави, а остале Грчкој и Албанији; из дебарског санџака нама су остале казе: дебарска и Река.

Скадарски вилајет су чинили два санџака: скадарски и драчки. Цео је вилајет припао Албанији.

Јанински вилајет, који је имао четири санџака: јанински, аргирокастриски, превески и бератски, подељен је између Грчке и Албаније.

¹⁾ акча = ситан сребрн новац.

Косовски вилајет, који је у целости припао нашој држави, осим Љуме и Хаса, и који претставља највећи део Вардарске бановине а делом је захваћен и Зетском, Дринском и Моравском бановином, био је подељен на шест санџака, и то: скопски, приштински, сјенички, пљеваљски, пећки и призренски. — Скопски санџак су састављале казе: скопска, качаничка, велешка, штипска, кочанска, царевоселска, радовишка и паланачка. — Приштински санџак су чиниле казе: приштинска, гњиланска, прешевска, вучитрнска, митровачка и новопазарска. Сјенички санџак је имао казе: сјеничку, колашинску, нововарошку и бјелопољску. Пећки санџак се састојао из ових каза: пећке, ђаковичке, беранске, гусињске и рожајске. Пљеваљски санџак су чиниле казе: пљеваљска и пријепољска. Призренски санџак су састављале казе: призренска, тетовска, гостиварска и љумска.

На челу вилајета стајао је *валија*, на челу санџака био је *мутесариф*, а казом је управљао *кајмекам*. Осем горњих управних јединица, била је још једна, најнижа и звала се *нахија*, којом је управљао *мудир*. Нахије су се установљавале по потреби.

2) УПРАВНЕ ВЛАСТИ

ОД ЈЕВТЕ НИКОЛИЋА

УПРАВА ПРЕ ОСЛОБОЂЕЊА

До ослобођења важио је за Јужну Србију општи управни систем бивше отоманске царевине. Тај систем почивао је на исламском обичајном праву, *шериату*, на старој пракси и на многобројним царским декретима.

Последње темељно преуређење отоманске управе наступило је у ери тзв. *танзимата*, рефорама објављених познатим ђулханским хати-шерифом султана Абдул-Меџита III, у год. 1839. Тек тада почиње постепено увођење земље у ред правних држава, прилагођавање отоманске управе облицима позајмљеним са запада, а на принципима јерархије, монократије и централизације. Један од основа новог уређења био је и устав од 1876, који је био укинут још одмах, а враћен у живот тек 1908 за младотурског преврата.

ВРХОВНА УПРАВА

На врху управе стајао је државни поглавар, — султан са својим одговорним *великим везиром* и министрима. Седиште врховне управе био је престони град Стамбол.

Султан и његов двор. — Положај султана утврђен је пре свега шериатом, традицијом и, у последње време, уставом.

1) *Управна власт султана.* — Султан је врховни шеф државне управе, извршилац закона и шериата; он је уједно калифа. Један део државних послова султан врши непосредно, а већи део посредно преко одговорних министара које он именује и разрешава. Султан поставља чиновнике, даје војне чинове и одликовања, претставља државу у њеним односима са туђим државама; њему припада врховно заповедање свом војном силом; закључује уговоре са страним државама, изашиље и прима посланства; објављује рат и закључује мир. Акт царске, султанске управне власти је царска ирада, *ираде-и-сеније*.

2) *Султанов двор, Мабеин.* — Царска кућа делила се на војну и цивилну. Свака од њих имала је више одељења. Један део службеника долазио је из реда виших чиновника, шефова државних надлештава који су обављали дворску службу поред своје редовне дужности. — Положај маршала двора, *мушира*, заузимао је шеф канцеларије дворских евнуха, *дар-ул-садет-ул-шерифе агаси*.

Велики везир, садразам, био је највиши управни орган иза султана, па је имао нарочито уздигнут положај. Надлештво коме је стајао на челу, *садарет*, било је посебна установа. Велики везир је био први султанов саветник. Све до танзимата он је био директни шеф војске, иностраних и унутрашњих послова, док су шефови финансија (*дефтердар*), правде, вера и просвете (*шеих-ул-ислам*), као и морнарице (*калудан паша*), стајали под њим, образујући са његовим државним потсекретаром, *мустешаром*, неку врсту савета, *мушавере меџлиси*. После танзимата садарет остаје при функцији претседништва владе на челу са великим везиром као претседником који задржава стари свој уплив на ток државних послова. Садразам је шеф свих министара и посредник у општењу између њих и султана, реферише султану о свима пословима државне управе, премапотписује царске ираде. Акта његове управне власти јесу везирске височајше повеље, *ираде-и-алије*. Претседништво владе има свога државног потсекретара, *мустешара*, више помоћника, *муавина*, са потребним бројем особља и дели се на одељења.

Министарски савет, Меџлис-и-вукела. — Установа отоманског Министарског савета развила се из ранијега мушавере-меџлиса. У савету министара нису могли заседавати министри свију ресора, док су међутим то право имали државни потсекретар садарета и претседник Државног савета. Седнице Министарског савета сазивао је велики везир. Резултат саветовања достављао је он цару на одобрење, па одлуке које су захтевале султанов потпис, а биле намењене јавности, објављивао је са својим премапотписом.

Државни савет, Шураи-девлет. — Од осталих општих саветодавних органа постојао је на врху управе Државни савет, *Шураи-девлет*. Овај савет потиче од некадашњег царског дивана, *Дивани-хумајун*, и добија своју последњу организациону норму по закону од 1875 и 1877 са доцнијим изменама махом по угледању на сличне установе на западу. Државни савет није савет у чистом облику, јер и он, осим своје саветодавне улоге врши и функцију судску и управну посебне природе.

Министарства и министри. — Све до танзимата послови државне управе били су подељени на неких пет до шест главних грана у чијем су склопу биле све остале. По објави рефорама настало је постепено диференцирање, те су временом створени посебни ресори министарстава, *назарет*. Тако је царска влада добила савременији састав, задржавши стари назив Високе Порте, *Баб-у-али*. На челу свакога министарства стоји министар, *назр*. Неки од њих имају и државног потсекретара, *мустешар*, а нека и помоћника министру, *муавин*. При већини од њих постоје и посебни саветодавни органи, технички и правни. У свом унутрашњем склопу министарства се деле на дирекције, одељења, канцеларије итд., а нека имају изван свога склопа разне установе и заводе са посебним управама и буџетом.

Пред ослобођење Јужне Србије врховна управа отоманске државе бројала је неких петнаест ресора, поред претседништва владе као посебног надлештва.

1) **Министарство ислама, Мешеихат, Баб-ул-Фетва-и-пенахи, Илмије** — како се све звало, јесте установа исламског порекла и специфично отоманска. Његове су атрибуције веома разноврсне. Поред тога што

је оно један специјалан и посебан орган врховне управе за шериатску правду и исламску веру и просвету, оно је уједно и судећи орган као највиши суд, апелациони и касациони, за спорове шериатско правне и још усто највиши чувар и једини овлашћени тумач основне догме ислама; акт овога тумачења била је *Фетва*. — При таквим својим атрибуцијама овај орган власти још док је био једини врховни судија у земљи, први до султана, пре установе садразама, и доцније као ресорни министар, вршио је једну од најзначајнијих улога у управи бивше отоманске државе. Строго узевши ни један значајан акт врховне државне власти, законодавне или извршне, није био правоваљан ако га шеф ове установе, *шеих-ул-ислам*, као *врховни муфтија* својом фетвом не би прогласио да је саобразан шериату и закону. — На фетви ондашњега шеих-ул-ислама Мехмеда Зијаедина била је заснована и одлука отоманске Велике скупштине од 15 априла 1909 о свргнућу бившег султана Абдул Хамида II.

С обзиром на ту разноврсност функција овај ресор био је подељен на више секција (управна, доктринарна, *Фетва еманети*, шериатско судска, верска и просветна). При њему су била и оба виша шериатска суда: апелациони и касациони. На челу ових секција стајали су поред осталих два *казаскера* или *кадиаскера*, од којих један за Румелију, а други за Анатолију, затим стамболски кадија, који је уједно стајао на челу престоничке општине, као *шехр-емини*, и директор фетве, *фетва-емини*. — Шериатско правосуђе у нижем реду било је поверено кадијама-наибима, фетва муфтијама.

2) *Министарство правде и вера, Адлије ве Мезахиб*. — Управа над правосуђем с новим судским законодавством, *низамџе*, поверава се ресору министарства правде, организованом законом од 8 маја 1879, коме је следовао закон о устројству судова од 5 јуна исте године. Подељено је на две дирекције: правде и вера. — Организација редовних судова постављена је на модерну основу, установљени су нижи судови срески и окружни, а од виших по један апелациони суд за сваки вилајет и један касациони суд у престоници. Међутим законом од 31 јануара 1912 прописано је устројство и специјалних комисија за решавања крвних спорова, па је прва таква комисија формирана законом од 4 септембра 1912 за Косовски вилајет.

3) *Министарство просвете, Меарифи умумије*. — Све до танзимата, па и читав низ година иза тога, настава у отоманској држави имала је углавном верски карактер, па је управа просвете поверавана Улеми. Лаицизирање вршено је постепено, па је тек године 1869 извршено темељније преуређење законом који остаје организациона норма за ово министарство. Међутим тек законом од 25 фебруара 1912 ставља се просвета на модерну основу. Образована су нова и преуређена стара одељења министарства, реорганизује се велики просветни савет и установљавају слични савети при валијату, мутесарифату, кази.

4) *Министарство иностраних послова и народног здравља, Хариџије ве с'хат*. — Ово министарство подељено је на две секције: за послове иностране и народно здравље, свака са потребним бројем одељења. Само несрећне прилике могле су да групишу у један ресор две тако несродне управне гране. А то је дошло отуда што су стране силе

нашле за целисходно да управу народнога здравља држе под непосредним својим надзором који су они вршиле преко једног мешовитог савета у коме су странци били заступљени са 13 чланова, а коме је претседавао министар (од 1840) на основу познатих капитулација. У тежњи за еманциповањем од те контроле држава је организовала једну посебну санитетску службу законом од 1869 а под управом дирекције царске медицинске школе и под надзором министра војске и унутрашњих послова.

5) *Министарство унутрашњих послова, Дахилије*. — Ово министарство датира као посебан ресор од године 1860. Пре тога унутрашњи послови спадали су у искључиву надлежност великог везира, који их је водио преко свог државног потсекретара, мустешара. — Но и после тога министар унутрашњих послова није ништа могао предузети без претходног споразума са великим везиром и одељењем за унутрашње послове при Државном савету.

6) *Министарство финансија, Малије*. — Ово министарство добило је своју организациону норму законом од 1880 и заменило некадашњег царског дефтердара. Било је подељено на више дирекција; за царинске послове била је нека врста посебнога министарства. Последњим реформама за три румелиска вилајета, пред само ослобођење, стављена су овом министарству знатна ограничења у погледу распореда, прибирања и располагања дажбинама тих трију области, па је то поверено бризи генералног инспектора за те вилајете и надзору великих сила. — Овде ваља поменути тзв. Рачунски суд, *Дивани мухасебе*, устројен још 1868, као главна контрола.

7) *Државна одбрана*. — У вези са народном одбраном постојала су три посебна ресора: министарство војске (*Харбије*), артилерије (*Топхане муширијети*) и морнарице (*Бахрије*). Општа командна и управна власт сва три ова министарства припадала је иначе министру војске, *сераскеру*, те су и последња два ипак била у потребној зависности према њему. — Са министром војске сарађивала је иначе и војна кућа султанова са врховном војном инспекцијом. Последња организација војске датира од године 1883, када је једна комисија у чијем је саставу био и Немац фон дер Голц-паша, израдила законе о устројству и о војној служби. Кадровска је служба сведена на три године и још једнако приступачна само муслиманима. Територија је била подељена на седам армиских области; свака област образовала је армију, орду. Трећа област са центром у Битољу обухватала је без мало целу данашњу Јужну Србију; њена армија извршила је познати младотурски преврат 1908 и потом у јесен 1912 уз припомоћ других јединица водила и изгубила главну битку на Куманову.

Жандармерија је била под војном управом и образовала посебно одељење при министарству. По вилајетима било је по два пука, под командом *алај-бега* на служби валији; у санџаку био је по један мајор, *табор агаси*, а у срезу по један капетан, *халук агаси*. — Године 1904 поверена је реорганизација жандармерије страним официрима тзв. реформаторима, деташираним од стране великих сила; законом од 11 фебруара 1912 формиран је у свакоме од три румелиска вилајета, а у саставу постојећих жандармериских пукова, по један летећи батаљон,

бегар табори, за гоњење чета. У последње време и немуслимати су могли ући у жандармерију.

8) *Министарство трговине и јавних радова, Тицарет-у-нафа*. Ово министарство добија своју организацију законом од 1880. С обзиром на разноврсност послова овај је ресор подељен на више дирекција и одељења: за трговину, индустрију и занате; за грађевине; за саобраћај. Овај ресор није дао неке особите резултате, иако су још године 1880 биле установљене трговачке коморе а 1885 и занатске, у престоници и у провинцији. Стране силе почеле су отварати своје трговачке коморе у престоници још године 1870, а прва је била Аустрија. Под надзором овог министарства постојала је земљорадничка, *Зират банка* са својим филијалима у центру свакога вилајета.

9) *Министарство пољопривреде, шума и рудника, Зираат, орман ве маден*. — Уређено је 1880 г., када је управа рудника одвојена од ранијег министарства јавних радова. Ово министарство дели се на дирекције по природи послова; при њему је постојала и ветеринарна комисија. — а) *Дирекција пољопривреде* тек је у последње време приступила значајнијим реформама у пољопривреди, дајући јачег полета отварањем нових и проширењем ранијих школа у вилајетским центрима. — б) *Дирекција шума* није никакве мере предузимала ради очувања и унапређења шума; ове су се непрекидно налазиле у процесу опустошавања. Ма да је једним законом још 1880 била установљена шумска инспекциона служба, корумпирани чувари шума и њихове старешине учинили су своје. — в) *Дирекција рудника* ступа у дејство после дуге борбе коју је имао законодавац да издржи са шериатом. Ово право признаје власништво над сваком рудом сопственику земљишта и тај принцип морао је ући и у закон од 1880. Отомански законодавац је нормирао експлоатацију рудника као посебно право, везавши га за давање концесије.

10) *Министарство пошта и телеграфа, Поста ве телеграф*, развило се из Генералне дирекције пошта основане 1870 при министарству унутрашњих послова за унутрашњу поштанску службу, док је инострана служба била у рукама страних сила, које су имале своје поште на територији отоманске државе. Реорганизација поштанске службе нормирана је законом од 1874, а међународна служба отоманске поште почиње тек 1879. Међутим стране поште остају и функционишу и даље упоредо све до последњих дана, на штету државних финансија.

11) *Министарство вакуфа, Евкаф*, врши врховну управу и надзор над исламским задужбинама, вакуфима из категорије зв. *мазбута* и *мулхака*, који подлеже државној режији; прибира приходе од њих и контролише рачуне слободних вакуфа зв. *гајри мулхака*, примајући од њих извештај допринос. Своју организациону норму ово министарство има у закону од 1880. Његова је установа потекла из потребе да се ограничи, ако не и потпуно сузбије, штетно дејство институције вакуфа, установе мртве руке, на државне финансије и на привреду уопште, те да се стане на пут злоупотребама улеме.

12) *Министарство царске тефтерхане, Дефтер хане-и-хакани* управљало је баштенским и катастарским књигама и статистиком. Уводећи у баштинске књиге, *тефтере*, правне односе у вези са непокретностима,

органи овога министарства, распоређени по целој територији издају потврђене изводе зване *тапије* или царске исправе, *сенед хакани*. По пропису § 1737 отоманског грађанског законика, *Мецеле*, ти су изводи јавне исправе и пуноважан доказ о својини, преносу или теретима извеснога уписаног добра.

13) *Министарство полиције, Заптије*. — Ово министарство постојало је као посебна установа и стајало је у тесној вези са службом у двору. Његова организација регулисана је законом од 1870. Министар полиције управља непосредно полицијом, под њим стоји и жандармерија стављена у службу престоници. Његова управна власт у унутрашњости земље ограничена је на постављање полициских комесара, потчињених шефовима опште управне власти. Главна им је дужност била чување јавне безбедности.

ПОДРЕЂЕНА УПРАВА

Подела отоманске државне територије у управном погледу као и облик подређене управе пролазили су у току векова кроз различите фазе. — За владе султана Бајазита I (1389—1402) земља је већ била подељена на две велике покрајине: на европску и азиску, *Румелију* и *Анатолију*, које су носиле општи назив *ајалета* и биле поверене свака своме врховном гувернеру, *бејлербегу*, у рангу везира највишег степена са три челенке. Ајалет се делио на простране области, — *санџаке*, којима су на челу били гувернери, *санџак беј* или *алајбеј*, у рангу везира са две челенке, а санџаци на мање јединице поверене *субашама* и *шериатским судијама* (*наиб*, *кадије*). Доцније, за владе султана Мурата-хана III (1574—1595) стари санџаци су били проглашени за *ајалете*, чији су шефови, *алајет-паше*, носили службено српски назив *војвода*; установа *бејлербеја* задржана је и даље на врху покрајине. У рукама *берлербеја* била је концентрисана сва власт, цивилна и војна, с ослоном на ондашње феудално уређење *зијамета* и *тимара*, чији су титулари вршили и управну и војну власт под надзором, упутствима и вишом командом *субаша*, *војвода* и *бејлербеја*. — Правда народу дељена је преко *кадија*, који су уједно управљали градским пословима и прибирали јавне дажбине. Овај систем дело Улеме, која је од увек имала претежан уплив на државне послове, — претстављао је снажан извор отоманске војне силе онога времена. Тако је султан Сулејман Законодавац (1520—1566) могао кренути импозантну коњицу од 200.000 савршено опремљених, извежбаних и дисциплинованих коњаника, *спахија*. Међутим доцније наступа у редовима феудала декаденција, која за владе султана Селима III (1789—1808) прелази у право расуло. То даје повода укидању *тимара* и *зијамета*, па их султан Мурат II (1809—1839) сасвим ликвидира и приступа преуређењу управе. Укида се установа *бејлербеја*, *ајалети* добијају назив *вилајета* и војводе уступају место *валијама*. *Кадије* остају. Последње преуређење унутрашње управе, засновано на принципу централизације власти, регулисано је законом о *вилајетима* од 1864, о општој управи *вилајета* од 1871 са уредбом од 1876 и законом о градским општинама од 1877, уз доцније измене и допуне.

Пред балкански рат 1912 г. отоманска државна територија, прилично окрњена ранијим догађајима, бројала је неких 28 вилајета и 7 самосталних санџака. Територија европске Турске, тзв. Румелија, делила се на шест вилајета, не рачунајући престоницу и санџак Чаталице. Данашња Јужна Србија обухвата цео косовски, велики део битолског и део солунског вилајета.

Вилајети су били основне дивизије у управном погледу. Они се пак деле на округе (*санџак*, *лива*), ови на срезове (*каза*), а срезови на општине (*нахија*) и даље на села (*карије*). Уствари установа нахија је била спроведена само делимично, те су села претстављала непосредне дивизије среза. Градске општине, *беледије*, имале су посебно уређење и делиле се на *махале*. На челу вилајета стоји генерални гувернер, *валија*; на челу санџака гувернер, *мутесариф*, и онда редом: начелник среза, *кајмакам*, управник општине, *мудир*, и старешина села, *мухтар*. На челу градске општине стоји претседник, *реис*, а на челу махале старешина, *мухтар*. Валију, мутесарифа и кајмакама поставља султан царском ирадом, остали долазе избором, па мудира и градске претседнике потврђује валија, а сеоског мухтара кајмакам. Вилајет, санџак и срез имали су и своја општа саветодавна тела чији су чланови долазили једним делом по свом положају, другим по избору и састајали се и радили под претседништвом шефсва. — Самоуправа установљена је тек законом од 19 марта 1913 год., прекасно за Јужну Србију која је тада већ била ослобођена. Кад је реч о управи вилајета и осталих нижих јединица, не треба мислити на неку самоуправу, већ на чисто државну управу. Код градских општина постојала је међутим извесна самоуправа, иако доста ограничена.

УПРАВА ВИЛАЈЕТА

На челу вилајета стоји *валија*, као претставник Високе Порте; он врши највишу политичку и опште управну као и финансиску власт у вилајету; стара се за јавну безбедност, за културни и привредни развој. Врши надзор над свима јавним властима и органима. Има дисциплинску власт над чиновницима опште управе и даје отсуства, поставља и разрешава ниже чиновнике. У вршењу финансиске власти валија се стара о правилном распореду јавних дажбина као и њиховој наплати, преко финансиског директора, *дефтердара*, који је непосредно одговоран ресорном министру. Извршује буџет и наређује издатке. Као највиши орган јавне безбедности, валија располаже свом оружаном силом полиције и жандармерије, а у случају преке потребе овлашћен је да на своју одговорност тражи оружану помоћ војске и нареди ванредне издатке. Према томе атрибуције валије обухватају све гране службе по закону о валијама и по другим специјалним законима. Своје функције врши валија преко подручних органа, чији делокруг одговара углавном надлежности министарства у чији ресор спадају послови које они отправљају. По томе се и делио валајат на дирекције, чији су шефови, *мудири*, постављани царском ирадом на предлог министра унутрашњих послова, а по споразуму са ресорним министрима. Постојала је и дирекција за иностране послове, *Ецнеби мудиријети*, са по-

ребним бројем тумача, *терџомана*; преко ње је валија општио са страним консулима у вилајету. Валијат је имао и помоћника валије, *муавина*, који је валију заступао у случају спречености; иначе је отправљао послове које му овај повери. Једна задоцнела реформна одредба допуштала је да у сваком од три румелиска вилајета (Солун, Битољ и Скопље) један од помоћника валије може бити и немуслиманин.

Управни одбор вилајета, *меџлиси идаре-и-валијет* имао је двојаку власт: управну и надзорну. Управни одбор помаже валији у вршењу скоро свих послова. Он управља државном имовином у области, одржава лицитације о издавању под закуп државних шума и попаша као и десетка и изградњи јавних објеката, стара се о јавним радовима и примени усвојених мера за унапређење привреде и подизање културних и социјалних установа. Врши расподелу јавних дажбина по санџацима и води надзор над даљом расподелом на срезове, општине и села, као и над прибирањем дажбинских прихода и вршењем издатака. Као орган административно судске власти разматра у другом степену првостепене одлуке санџачких управних одбора. Води надзор над комуналним радом сеоских и градских општина, над правилним располагањем или преиначењем сврхе и намене општинских земљишта, сајмова, пијаца и гробља сагласно одлукама вилајетског већа, донесеним у том смислу, и стара се о пословима народног здравља. Решава о свима другим пословима које валија изнесе. Овај одбор овлашћен је, на случај да констатује злоупотребе у врховима управе, обићи валију и послати о томе извештај непосредно Високој Порти. — У састав његовог улазе: од чланова који долазе по своме положају, дефтердар, књиговођа валијата (*мектубџија*), затим кадија, муфтија, као и духовне старешине немуслиманских вероисповести; по избору пак долази шест чланова, од којих су три немуслимани.

Вилајетско веће, *Меџлиси-умуми-и-вилајет*, надлежно је да решава о увођењу општих мера које се односе на унапређење привреде, о предузимању јавних радова, подизању културних и социјалних установа и изналагању средстава за њихово финансирање. Решава о новим јавним дажбинама као и по извештајима среских и санџачких управних одбора који се односе на измену и покриће јавних прихода. Испитује правилност расподеле дажбина извршене на санџаке, казе и општине; прегледа годишње рачуне вилајетских прихода и издатака. Решава по одлукама које се односе на располагање јавном имовином и преиначење сврхе којој је дотле служило извесно јавно добро, државно или општинско. У састав већа улазе чланови изабрани на четири године, по четири из сваког санџака, од којих пола немуслимани. Веће сазива валија једанпут годишње и његов рад траје највише четрдесет дана. Важније одлуке већа подлежу разматрању Високе Порте.

Од како постоји установа овог већа, оно није међутим сазивано више од два-три пута, ма да формално није укинута. Његове функције вршио је валија.

УПРАВА САНѢАКА

Мутесариф. — На челу санџака стоји *мутесариф*. Он је претставник валије у своме подручју, највиши орган опште управне власти. Он рукује полицијом и жандармеријом и врши распоред по потреби и

по упуствима која прима од валије. Мутесариф усто врши и највишу финансиску власт у своме подручју. Мутесариф, дакле, врши у санцаку скоро скоро све оне послове које и валија у своме подручју, и сноси за њих одговорност заједно са валијом. Ма да пак по правилу упућен на директно општење само са валијом, мутесариф у ванредним случајевима угрожене јавне безбедности у његовоме подручју може општити управо са централном влашћу. За поједине управне гране мутесарифат је, као и валијат, само у мањој мери, имао своје органе који су радили по одељењима, а под надзором мутесарифа и по упуствима ресурсних дирекција при валијату.

Управни одбор санцака, меџлиси идаре-и-лива био је помоћни орган мутесарифа у вршењу управних послова. У његову надлежност и по мери његовога делокруга улазе углавном управни послови које врши вилајетски управни одбор у своме подручју: администрација финансије, привреда, јавни радови, социјална и културна служба итд. У састав овога тела од чланова који долазе по положају улазе санчачки финансиски поддиректор (*хумасебеџија*), шеф кореспонденције (*тахрират мудири*), затим кадија и муфтија, као и духовне старешине осталих вероисповести. По избору пак долазе четири члана, од којих два немуслиман. Сваке друге године опадају двојица изабраних чланова и врши се нов избор.

УПРАВА СРЕЗА

Кајмакам је на челу казе, као највиши орган управне власти. Зависи непосредно од мутесарифа и врши у своме делокругу све оне послове које мутесариф у санцаку. Њему стоји на расположењу оружана сила полиције и жандармерије, коју он распоређује по потреби и по упуствима мутесарифа.

За поједине врсте управних дужности постојали су посебни органи који су носили назив чиновника, *мемур*, или шефови односно управника, *мудир*, оне управне гране чије су послове обављали, и радили под надзором кајмакама и по упуствима која су надлежна одељења из мутесарифата слала њему преко мутесарифа. Нарочито је пак било стављено у дужност кајмакаму да сталним одржавањем везе са становништвом упознаје његово расположење као и потребе и шаље извештај надлежнима.

Срески управни одбор, меџлиси идаре-и-каза обављао је у свом делокругу релативно оне послове које и управни одбор у санцаку (управа државном имовином, расподела среских дажбина по општинама, привреда, јавни радови, социјална и културна служба итд.). У састав среског одбора као чланови по положају улазе: кадија, муфтија, немуслиманске верске старешине, срески секретар (*џатиб*) и финансиски управник (*мал-мудири*). По избору улазила су три члана од којих је један био немуслиман.

УПРАВА НАХИЈЕ

На челу нахије стоји управник, *мудир*. Он претставља кајмакама и ради по његовим упуствима; извршује одлуке и наредбе власти; прати најнепосредније живот и кретање становништва; води статистичке књиге, врши надзор над радом и понашањем органа за наплату јавних

дажбина, као и мухтара и одборника и о свему извештава кајмакама. Мудир се стара и за јавну безбедност у нахији и води претходне истраге по кривичним делима. Мудир има и свог помоћника. Обојицу пак бира нахиски управни одбор из своје средине. — Међутим у пракси мудира махом именују више власти на предлог кајмакама, па је такав случај био и са члановима нахиског одбора. Изборни систем је дакле стварно био суспендован.

Нахиски одбор, нахије меџлиси био је помоћни орган мудира. Поред осталих задатака распоређује на села глобалну суму државних дажбина; изводи комуналне задатке, водећи рачуна о економској снази становништва; врши улогу примирителнога суда у споровима грађанским и оним од кривичних који су се по закону могли свршити поравнањем између странака. Месни *имам* и старешине немуслиманских вероисповести улазили су у овај одбор по свом положају, а поред њих бирано је још 4 до 8 чланова од којих половина немуслимати. Половина изабраних отпадала је крајем сваке друге године и њихова места попуњавана су новим избором.

УПРАВА СЕЛА

Мухтар управља селом као старешина. Онде где је село груписано, становништво хомогено, биран је један старешина; иначе свака верска општина, махала, заселак даје по једног, и у том случају селом управља најстарији по годинама, остали му помажу. Мухтар ради по упуствима мудира, односно кајмакама, врши потребна проверавања; даје статистичке податке. Стара се и о јавној безбедности, те заповеда чувару поља, *бекчији*, чувару сеоске шуме, *коруџији*, као и сеоској стражи и др. Мухтар наплаћује од становништва и предаје државној каси јавне дажбине, даје потребна уверења за путне исправе и убаштињења, доставља странкама службена акта. Мухтар председава сеоском одбору старца.

Одбор старца, ихтијар меџлиси обавља функцију примирителног суда између завађених; саветује се и решава о питањима која се односе на опште послове села, о јавној безбедности, као и о распореду и наплати јавних дажбина, којима је село оптерећено; бира чувара поља и шуме, као и друга лица за сеоску службу; води надзор над мухтаром и осталим сеоским органима и о злоупотребама у њихову раду извештава надлежну власт. Састав овога одбора сличан је саставу нахиског меџлиса; избор је сваке године. Али стварно су мухтари и одборници постављени од стране државне власти.

УПРАВА ГРАДСКЕ ОПШТИНЕ

Градску општину *беледију*, образовало је свако градско насеље које је било средиште бар среске управне власти. Та околност поштедела је углавном беледије од дужности вршења опште управне власти у свом делокругу.

Функције градске општине биле су претежно у извођењу комунално-социјалних и културних задатака. У складу са таквим дужностима били су установљени и специјални општински доприноси и таксе и

признато граду својство правног лица. Међутим општа културна заосталост ондашњих управљача и несрећне политичке и привредне прилике у земљи кочиле су сваки озбиљнији подухват напреднијих појединаца за остварење тих задатака.

На челу градске општине стајао је претседник, *реис* (одборник кога државна власт именује). Дужности су претседника биле поред осталог да сазива општински одбор у седнице; да спрема и износи пред одбор на решавање предлоге по свима општинским пословима, као и пројекат годишњег буџета и рачуна; да спроводи одборске одлуке месном управном одбору на одобрење и потом и извршује; да прикупља општинске приходе и наређује издатке у границама свога овлашћења.

Општински одбор, *беледије меџлиси* имао је задатак да решава о свима пословима које закон ставља у дужност општини; да претреса и одобрава општински буџет и рачуне и врши надзор над радом општинских органа. Одбор претставља општину у свима њеним правним пословима, управља и располаже њеном имовином под надзором државне власти; прима и отпушта општинске службенике. Под његовом заповешћу стоји и општинска полиција, којом непосредно заповеда старшина, *чауш*. У састав овога одбора улазило је 6 до 12 одборника изабраних за период од четири године. Верска припадност није играла улогу.

Градски управни одбор и општински одбор образују заједно скупштину градске општине — *џемијет*. Њу сазива месна државна власт два пута годишње и она решава под претседништвом једног од својих чланова којег она бира већином гласова. Сазив траје петнаест дана. Скупштина испитује и потврђује опште рачуне од протекле године као и пројекте са предрачунима за изградњу јавних грађевина, стварање и подизање нових социјалних и културних установа као и предлоге о отуђењу, размени или промени сврхе јавних добара. Одлуке одобрава вилајетско веће, односно валија.

УПРАВА ПОСЛЕ ОСЛОБОЂЕЊА

Са доласком ослободилачке војске, отоманске власти препуштају територију Јужне Србије органима српске власти. — До формалног присаједињења Србији ослобођена територија стаје под привремену управу цивилнога комесара Краљевске владе при Врховној команди. Први акти те управе биле су наредбе, а прва организациона норма за подређене власти привремена уредба од 14 децембра 1912 год.

По извршеном присаједињењу Јужна Србија улази у састав Краљевине Србије и добија своју националну управу: врховну, на челу са Краљем и његовим одговорним министрима и са Државним саветом као општим саветодавним органом, како је то било уређено уставом за ондашњу Краљевину Србију од 1903, чије су одредбе по тој материји биле проширене на ослобођену област указом од 20 новембра 1913; подређену пак са установама и органима привремено уређеним.

Ранија привремена уредба о уређењу подређене власти замењује се новом уредбом о уређењу ослобођених области од 18 августа 1913. Територија Јужне Србије добија своју нову административну поделу

на округе, срезове и општине по систему предратне Србије. Финанси-ске власти уређују се пореском уредбом од 20 јануара 1914, остале се струке уређују посебним уредбама. Тако је уредбом о уређењу судова од 17 фебруара 1914 регулисана судска власт: у сваком округу устављава се по један окружни суд, а за целу област један Велики суд са седиштем у Скопљу а са правима Апелационог и Касационог суда. Атрибуције свију тих власти добијају своју садржину делимичним или потпуним проширењем српских закона, које је спроведено једним низом решења Министарског савета.

У данашњем државном уређењу Јужна Србија у сваком погледу па и административном заузима равноправно место са осталим областима Југославије: она је данас главни саставни део Вардарске бановине, а у погледу војне управе стоји у саставу Треће армиске области са средиштем у Скопљу.

3) СУДСТВО У ТУРСКОЈ ЦАРЕВИНИ ДО 1912 ГОДИНЕ

ОД ТРАЈАНА ЖИВКОВИЋА

У свакој државној заједници судство је онај орган државне власти коме је поверена искључиво примена позитивнога а гдекад и обичајнога права. Стога, а ради јаснијег, прегледнијег и што бољег излагања теме, потребно је пре свега осврнути се летимично на турско право, његов систем и његове изворе.

Систем и извори турског односно муслиманског права. — Преваливши из централне Азије у западни део тога континента — најпре као најамници багдадских калифа који су својим међусобним борбама о превласт тражили и налазили на свима странама борце, а потом као завојевачи под Џингис-Ханом и Тимурланом, — Турци су примили ислам и муслиманско право. Према концепцији коју су имали о друштву и његову уређењу, творци и заточници ислама сматрали су и исповедали да је право саставни део вере, јер, поред своје догматике, вера претставља уједно и највећи и најчистији извор морала, који мора опет лежати у основи свакога права. Овако замишљено и дефинисано, муслиманско право, на супрот осталим правним системима, носи обележје једног посебног, верско-правног система коме се мора резервисати посебно место међу старим и новим правним системима.

Због те и такве своје природе, муслиманско право има своје изворе: 1) у *Корану*, који, по муслиманском веровању, претставља књигу *откровења*, у којој су нашле места све верске и правне норме онако како су биле Мухамеду саопштаване преко арханђела Гаврила; 2) у *Хадисима* и *Сунетима*, тј. у речима и делима Мухамеда, које су његови ученици и следбеници (*асхаби*), посредно или непосредно, чули или видели још за његова живота, па се после то преносило са колена на колена; 3) у *Иџма-и-умету*, тј. у једнодушном мишљењу о једном предмету или питању свих научника (*улема*), који су се сматрали као неоспорно меродавни тумачи корана, хадиса и сунета; и 4) у *Кијасу*, тј. у правној аналогiji, која се састојала у томе да се решење једног конкретног питања, које је нашло места у *корану*, *хадису*, *сунету* или *иџма-и-умету*, примени и на неко друго, слично питање.

Муслиманско право се зове још и *шеријатско право* (*ахџами шерије*), што значи *божје право*. Ово право, које дакле садржи једно-временно и верске и правне норме, није било кодификовано, па то није ни данас. Учињена су два покушаја, али без великог успеха. Први је

покушао шеих Ибраим из Алепа за време владе Сулејмана Величанственог; али је он успео само толико што је стварно израдио једну збирку познату под именом *Мултека*, где су изложени без икаквога реда нити система ритуални прописи муслиманске вере, прописи о приватном и казненом праву, као и одредбе о формалном, процесуалном праву. Други покушај учињен је у другој половини XIX века, када је била образована једна нарочита комисија са задатком да из шеријатског права издвоји све прописе који се односе на приватно право (стварно и облигационо). Комисија је израдила свега шеснаест глава од повереног јој посла. Та збирка правних прописа позната је под *Меџела*, и важила је као грађански законик за турску царевину.

Све донде док се турска држава простирала само на азиском копну, дотле је шеријатско право још и могло како тако да подмирује потребе; али кад се турско царство стало ширити, па се почело пребацивати и на Балканско Полуострво где је за релативно врло кратко време освојило многе земље и покорило многе народе, државне и друштвене прилике су се измениле из основа, па се осетила потреба за еластичнијим и разноликијим законодавством него што је било шеријатско. У отсуству сваког законодавног тела, ту су празнину попуњавали сами шефови државе — султани. Према указаној потреби, султани су путем *фермана*, *хатишерифа*, *кануна* или *низама* издавали наредбе и упуства судијама, као и управним органима, како ће да поступе у даном случају или и у будуће, ако би се исти случај појавио. Та султанова наређења или упуства названа су *ферманима*, *канунима* или *низамима* за разлику од шеријатских прописа, који су се сматрали да су божјег порекла, те да су вечни, непроменљиви и незаменљиви. Дуги низ година водила се полемика око тога да ли су уопште шефови државе власни да, поред шеријатских прописа, издају наређења и упуства са законском снагом. Најзад је победила она страна која је доказивала да се у шеријат не сме дирати, али да се може допуњавати, пошто је то и кораном допуштено „кад је потреба очевидна”. Тиме је призната пуна законитост султановим актима, те се са тога и они могу уврстити у ред извора турскога права.

Устројство судова и судије. — У прво време мухамеданства постојао је свега један суд, *шеријатски суд*, са једним судијом, самим шефом муслимана, који је у почетку био сам Мухамед. Али, током времена, муслиманска заједница се развијала, њено људство и њена територија су се повећавали, послови су се умножавали, односи међу члановима те заједнице разграђавали тако да се недовољност једнога суда са једним судијом убрзо показала у пуној мери. Због тога је шеф заједнице, у овом случају *калифа*, приступио образовању нових судова, и именовао своје заменике *наибе*. Ти су *наиб*и добили назив *кадија*, а сам *калифа* се прозвао *кади-ул-кадет*, што ће рећи „врховни кадија”.

Шеријатски суд су састављали: *кадија*, *ѓатиб* (писар) и један *момак*.

Кадија је судио инокосно у првом и последњем степену. Друге, више инстанце није било, те су стога његове пресуде постајале одмах извршне. Али, ако није било више инстанце, дешавало се врло често да сам *кадија* измени своју првобитну пресуду, а то се обично дога-

ђало или тако што је кадија сам доцније увиђао да је у даном случају погрешно пресудио, или тако што би накнадно сазнао да је мишљење меродавних учењака — улема — у том питању било сасвим друкчије. Суђење се вршило усмено, јавно и контрадикторно, обично у џамијама, у џамиским авлијама или и у самој кадијиној кући. — Спор, грађански или кривични, није се покретао тужбом већ тако што су странке исписивале своја имена и презимена на једну цедуљу па су ту цедуљу предавале момку а овај *ћатибу* — писару. Кад је тих цедуља било прикупљено у довољном броју за једнодневно суђење, заседање је почињало прозивањем парничара, који су излагали своју тужбу односно одбрану. Њихове је исказе *ћатиб* уносио у записник. Што се тиче доказа, парничари су их пружали или у облику заклетве или привођењем сведока. Странке нису могле приводити сведоке по своме нахођењу него су биле приморане да их бирају са једног списка, који је суд сваке године састављао од виђених и часних грађана са пуном законском способношћу за сведочење. Та способност није била једнака код оба пола: сведочанство двају лица женскога пола било је равно сведочанству једнога мушкарца. По ислеђењу предмета кадија је изрицао пресуду коју је *ћатиб* уносио у записник и која је тиме постајала извршном. Казне су биле најчешће новчане, шибаче и затвор, како у грађанским тако и у кривичним споровима. Изгледа да је у прво време постојала и талијонска казна, „око за око, зуб за зуб”, па и смртна, но ова последња се могла изрицати само на изричан захтев тужилачке стране.

Кадије, као ни њихово особље, у почетку нису били плаћани од стране државе, већ су живели од онога шта им је ко давао. Доцније им је допуштено да могу узимати на име награде за свој труд извршен проценат од вредности спора, а тек у новије време биле су им одређене плате. То од прилике пада у исто доба када је наступила још и једна друга, важна промена у надлежности кадија односно шеријатског суда. Са установљавањем *Шеих-ул-исламата* или *Мешихата* у Цариграду, донесено је правило по коме је шеријатски суд и даље судио у првом и последњем степену, ако се не појави жалба једне од парничних странака. Чим би тај случај наступио, шеријатски суд је дужан био да предмет одмах упути *Мешихату*, који је пресуду могао оснажити, ништити или са примедбама вратити.

Овакво је судство постојало у Турској све до *Танзимата*, тј. до 1839 год. кад је султан Абдул Меџид, познатим *Ћулханским хатишерифом*, отворио еру читавог низа рефорама. Разуме се по себи да је од свих државних установа судство претстављало ону област државне управе у којој се потреба за реформама најјаче осећала. Да би се та вапијућа потреба задовољила почели су узимати и преводити готове законе из западне Европе, а једновремено стварати и организовати и нове судове који су за разлику од шеријатских судова прозвани *мухамедовим низамије*. Тиме наравно нису укинута шеријатски судови, али је њихова надлежност била сада сведена само на породично право, брачно право, на право о старатељству, итд.

Преустројство турских судова предвиђало је по један првостепени суд, који је, према разгранатости послова, могао имати два и више

одељења, за сваку административну јединицу осим нахија, у којима су судску власт вршили нахиски мудире. И тако Турска је сада имала:

1. Првостепене судове: а) *каза оидајет мухакемеси* (првостепени суд за казу), б) *лива оидајет мухакемеси* (првостепени суд за санџак) и в) *меркез оидајет мухакемеси* (првостепени суд за вилајетско место). Сви су ови судови судили јавно и контрадикторно. Судски је поступак у грађанским стварима предузиман само на темељу писане претставке, тужбе, молбе итд., а у кривичним предметима по званичној дужности. Надлежност ових судова, иако су се звали првостепеним судовима, није била једнака. Иначе, они су били организовани и радили су по начелима која су била усвојена у културноме свету, одакле су Турци узели и напосто превели како материјалне тако и нарочито формалне законе;

2. По један другостепени — апелациони суд у сваком вилајетском месту. Овај је суд могао, према потреби, имати и два одељења. И он је судио колегијално. Састављен је био од председника и четири члана (од којих двојица почасни) са осталим потребним особљем; и

3. Један највиши, касациони суд у престоници. Турска касација имала је три одељења: грађанско, кривично и одељење за молбе. Прва два одељења састављена су била од председника и шест чланова, а треће од председника и четири члана. Председник првог одељења био је и председник касације, а председници другог и трећег одељења били су потпредседници касације.

Ради потпуности, ваља напоменути да је по устројству турских судова уз сваки првостепени суд по казама постојало још и по једно извршно одељење (*иџра*), као и по један државни тужилац (*мудеиумуми*) са помоћником, и по један истражни судија (*мустентик*). Као што се види, ново устројство турских судова — стварало је услове да се у Турској правосуђе спроводи беспрекорно. Тако је требало да буде, али тако нажалост није било. Тиме је и у овој прилици утврђена освештана истина да и најбољи закони остају мртво слово на хартији, ако нема људи који ће те законе да оживотворе. Таквих људи у Турској није било. Турска је оскудевала у добром државном апарату уопште, а у судском напосе. А кад се томе дода још и однос нетрпељивости који је вековима владао између муслимана и разних елемената који су улазили у друштвену структуру бившег отоманског царства, онда ће се лако увидети и схватити да они силни вапаји и запомагања која су се столећима дизала из турске државе нису била само израз пробуђених народних свести него и праве, истинске невоље. Једном речи, турско судство у овим странама није оставило лепе успомене.

Привилегије немуслимана у Турској. — У почетку овог излагања нагласили смо да је, по муслиманском схватању, право саставни део вере. Прва последица тога постулата је била да се муслиманско право као такво може примењивати на правоверне у целости, а на иноверце само делимично. Те иноверце муслимани су делили у две категорије: на *кјафир китаби* — тј. на оне чија је вера имала неку своју књигу као: стари завет, нови завет, итд. — и на *мушрике* — тј. на оне који нису имали никакве књиге — пагани. Наравно, ови последњи имали су да бирају између ислама и смрти, а оним првим, покоривши се побе-

доносним муслиманима, признато је право као *зимима* или *раји*, на живот, имање, исповедање своје вере, одржавање својих обичаја и закона, јер је, по схватању Арапа, све то било неразлучиво везано са вером. Покоравајући народе немуслиманске вере, отомански султани, у својим односима према побеђенима, морали су да се придржавају те основне директиве, јер ти побеђени народи не беху пагани (*мушрик*) већ имађаху своју веру и своје верске књиге из којих је, узгред буди речено, много црпео и сам Мухамед. Стога су се за њих стварали специјални закони у свима оним областима права где се они нису могли изједначити са правовернима, или пак допустити им да се у тим случајевима управљају по својим народним законима или обичајима. Отуда потиче порекло привилегија, дариваних поданицима немуслиманске вере.

Привилегије су се давале верским заједницама. Тих верских заједница је било много, али за нас имају важност само оне привилегије које су дате Васељенској патријаршији: оне су се посредно распростирале и на наш народ, нарочито после укинућа Пећке патријаршије 1766, пошто је наша црква, са малим прекидом у XIV в., била у вези са Васељенском патријаршијом. Привилегије дате православној цркви биле су у прво време толико опсежне да је на основу њих православна црква претстављала државу у држави: оне су обухватале веома широку област породичнога, брачнога, наследнога, тестаменталнога права, као и права о старатељству, па чак и о настави. Привилегије те штитиле су нарочито клир чак и у области кривичнога права. Све те привилегије које су први пут дариване од стране Мехмеда II биле су потврђиване и од стране његових потомака, па су биле потврђене чак и познатим *ђулханским хатишерифом*. Али, убрзо после тога, нарочито откад се са реформама султана Абдул Меџида беше почела ширити међу Турцима писменост и просвета, почело се нагло са сужавањем тих привилегија, тако да је пред крај турскога царства у овим странама остало само име њихово.

Капитулације. — Осим тих привилегија које су важиле за турске поданике немуслимане, биле су и друге привилегије, које су важиле за стране поданике без обзира на њихову веру. Те су привилегије познате по именом *капитулације*. То су формални међународни уговори које је Турска некад милом а некад силом закључивала са страним државама. Серију тих уговора отворио је француски краљ Франсоа I. По тим уговорима — капитулацијама, страни поданици испадали су готово потпуно испод надлежности турских судова и потпадали под своје национално судство, које је делало у конзулатима њихове државе.

4) СУДСТВО ПОСЛЕ ОСЛОБОЂЕЊА

ОД НИКОЛЕ К. ЛОЗАНИЋА]

Правни живот Јужне Србије до ослобођења имао је карактеристичне одлике једног примитивног стања. Он је тесно био везан за веру, националност, обичаје, начин живота, предрасуде, мистику и сујеверја. У Јужној Србији пре ослобођења укрштали су се далеки и дубоки трагови азијатских нарави са здравим инстинктом хришћанског поштења, његовог традиционалног радништва и стремљења, у очекивању доласка новог доба реда, правде и правичности. Потребно је било да се избришу трагови турскога ропства и да се у овим крајевима створи нова ера културног, економског и социјалног живота.

Пре скоро 600 година, 21 маја 1349 године, цар Душан Силни овде у Скопљу, у центру Јужне Србије, пошто је успешно ујединио српска племена и у земљи створио ред и мир, прогласио је српски кодекс, познат под именом Душанов законик, који је имао да послужи као основа нашем доцнијем законодавству. Овај је законик Душан донео да би организовао царевину, обичаје кодификовао и народу дао писан закон, који ће као највиша воља бити изнад свих и изнад свакога у земљи. Он је својим законом и добром управом успео да освојене покрајине уреди, да државну структуру стави на солидну основу, да ред и поредак учврсти у земљи и грађанима обезбеди миран живот и рад. Овде је у Скопљу заседавао и сабор моћне српске царевине за владе цара Душана.

Иако у дугом ропству, српски народ је успео да сачува индивидуалност, његова животна снага је на крају ипак победила, и пре 25 година ослободила Скопље и Јужну Србију. Јужна Србија, која је тако дуго подносила тегобе и јарам једне правно неуређене и туђе администрације, сада после ослобођења најбоље је осетила благодети слободе, загарантоване правосуђем.

Проблем правосуђа у Јужној Србији морао је да прође кроз извесне етапе решења, с обзиром на временске и материјалне могућности. Србија се трудила да се после 1912 године правни поредак организује овде на најцелисходнији начин, како би се грађанима загарантовао живот и слобода, имовна права, вршење верских обреда, право просвећивања и радиности.

Потребно је било разбити историске неправде снажном културном акцијом. На развалинама турске феудалне хијерархије, која је

лениво посматрала како качачка и комитска кама уништава наш народ, морао се што пре саградити темељ демократије и правне сигурности. Пре свега, захтеvalo се императивом државне мисије да се код народа у Јужној Србији пробуди вера у правосуђе, у једнакост пред судовима, без обзира да ли су муслимани или хришћани, аге и бегови или сиротиња.

С правом се може рећи да је ослобођење затекло Јужну Србију толико запуштenu у погледу правосуђа, да се овде морало почети испочетка. Међутим, услови за спољну и унутрашњу организацију судова били су отежани тиме што је тадашњи судиски кадар из Србије једва био довољан да у сваком окружном месту установи по један окружни суд. Тек што је умукла рика топова на бојном пољу, већина судија у војничкој униформи хитали су по наређењу Врховне команде и Министра правде да крајем 1912 образује судове у Јужној Србији.

Како је 1913 године опет букнуо рат, то су окружни судови у ствари отпочели своју функцију 1914 године, кад је и донета Уредба о уређењу судова и о судском поступку у присаједињеним областима, од 17 фебруара 1914 год. По тој Уредби створени су у Јужној Србији први судови после ослобођења ових крајева од турскога ропства. Услед изузетног стања, одмах по ослобођењу, у року од 6 месеци поступању поменутог Уредбе на снагу, судије окружних судова нису имали сталност и непокретност, већ су по потреби службе могле бити премештене из једнога суда у други. Тада је по уредби образован у Скопљу Велики суд, који је имао све функције Апелационог и Касационог суда на територији Јужне Србије и био највиша судска инстанца за све судове на овој територији. Занимљиво је сада напоменути да је по Уредби од 17 фебруара 1914 године, предвиђено било да поред државних судија постоје и судије-грађани, који нису били правници. Тако су у почетку судски колегијум сачињавали двојица државних судија и један судија-грађанин, који су заједно судили и кривичне и грађанске ствари. Овакво уређење судова одмах по ослобођењу диктовале су законодавцу саме прилике у ослобођеним крајевима, а вероватно и недовољан број државних судија. Судије-грађане бирали су општински одбори у којима је седиште окружних судова. Судија-грађанин могао је бити сваки пунолетан грађанин који је уживао грађанску част и јавно поверење. Школске квалификације се нису тражиле. Дужност судије-грађанина била је обавезна, и он је морао бити заклет на своју дужност. Све послове вршили су окружни судови, како грађанске тако и кривичне. Одмах после ослобођења у Јужној Србији се појавило и аграрно питање, и како попис земљишта није био извршен, а законом није било регулисано како ће се утврђивати право својине на непокретности, то окружни судови у почетку нису судили о парничним стварима у погледу својине нити о другим стварним правима на непокретности. Окружни судови тада нису вршили ни преносе својине приликом купо-продаје непокретних имања. Исто тако нису одобравали условна убаштињења, хипотеке и прибелешке, осим у изузетним случајевима, који су били предвиђени у чл. 32 пом. уредбе од 17 фебруара 1914 године. У Министарству правде по члану 35 поменутог уредбе образована је била аграрна комисија, која је имала за задатак да расматра

и да даје мишљење у погледу турских тапија издатих за време турске управе у овим крајевима.

Грађански судски поступак примењивао се од 18 децембра 1912 године, са малим изменама, онакав какав се примењивао и у Србији. Специјални прописи у погледу грађанског судског поступка били су предвиђени у Уредби од 17 фебруара 1914 године. У погледу заштите земљорадника важили су прописи § 471 грађанског судског поступка, осим члана 4 и 5 овог параграфа. Кривични судски поступак који је 1912 године важио у Србији, није у Јужној Србији уведен потпуно у живот одмах после ослобођења, већ се уводио постепено. Пресуде по кривичним стварима окружни судови су доносили по својој савести и убеђењу стеченом на основу укупних извиђаја и прикупљених доказа. У року од 5 дана окружни судови су на основу чл. 49 пом. уредбе све своје пресуде по кривичним делима којима се окривљени ослобођава, као и сва решења на основу § 250 кривичног судског поступка, морали достављати на разматрање Великом суду у Скопљу по службеној дужности.

Законски прописи формалног и материјалног права после ослобођења, као што смо навели, увођени су постепено и делимично у живот. Изменама и допунама уредбе од 7 јуна 1914 године у Јужној Србији се образују муфтиства. Муфтије су имале за задатак да примењују обичајна права шеријатског суда, уколико се односе на питања породична као и на наслеђа муслимана. Овако је стање трајало све до 30 јуна 1919 године. Тада се новом уредбом уносе у живот измене и допуне у закону о устројству судова преткумановске Србије од 1865 године. Овај Закон измењен и допуњен добија законску силу и у Јужној Србији, те је Јужна Србија тада потпала под судску територијалну надлежност Касационог суда у Београду. Окружни судови који су у Јужној Србији постојали, претварају се у првостепене судове, и као такви постојали су све до 1 новембра 1934 године. Овим је законом и Велики суд у Скопљу, који је постојао од ослобођења Јужне Србије, укинут и у Скопљу се ствара нови Апелациони суд, који потпада под надлежност Касационог суда у Београду. Територијална надлежност Апелационог суда у Скопљу проширује се, јер пет првостепених судова (врањски, лесковачки, пиротски, прокупачки и нишки) прикључују се правном подручју Апелационог суда у Скопљу, а раније су припадали Апелационом суду у Београду. Та нова уредба добила је доцније своју законску форму, као закон о изменама и допунама у закону о устројству судова од 30 јануара 1922 године, а поводом интегралног распрострањања устава од 1903 године. Том приликом проширено је на ове крајеве и важење осталих позитивних закона Србије, уколико то раније није било учињено уредбама или одлукама Министарског савета. Доцније је првостепени суд у Нишу враћен територијалној надлежности Апелационог суда у Београду, а на подручју Апелационог суда у Скопљу установљен је нови првостепени суд са седиштем у Кичеву.

Законом о уређењу шеријатских судова од 21 марта 1929 године установљени су шеријатски судови, који су основани скоро у свима местима Јужне Србије. Они врше судску власт по свима предметима брачног права, ако су муж и жена исламске вере, затим они пресуђују

и предмете који се односе на права и дужности родитеља и деце као и о томе да ли су деца рођена у законитом браку или нису, и расправљају све предмете по заоставштинама умрлих муслимана и сва наслеђа.

Такво је углавном стање редовних судова на правноме подручју Јужне Србије пред увођење новог судског уређења за целу државу. Стварањем Југославије затечено је шест хетерогених правних подручја са различитим законодавством и уређењем судства, и то: Србија, Црна Гора, Босна и Херцеговина, Далмација са Словенијом, Хрватска са Славонијом и Међумурјем и Бачка и Банат са Барањом. У свима овим покрајинама важили су посебни закони са различитим правним животом и судством. Овако је стање претстављало једну аномалију у односу на политичко и народно јединство, те је законодавац настојао да што пре на подручју целе Краљевине оствари исту организацију судства са једним Касационим судом, као највећом гаранцијом за једнообразну примену закона у целој држави.

Први покушај да се задовољи потреба за оваквим уређењем судова у земљи учињен је доношењем закона о уређењу редовних судова за Краљевину Срба, Хрвата и Словенаца од 24 септембра 1928 год. У овом је закону предвиђен за целу Краљевину један Касациони суд са седиштем у Загребу, а један од седам апелационих судова имао је да буде у Скопљу. За сва поменута затечена правна подручја, сем Србије и Црне Горе, установљава се двадесет девет окружних судова и четири стотине три среска суда. У истом оквиру предвиђа се и установљавање трговачких судова, поморско судство, а као судови посебнога реда помињу се и општински судови.

Овај закон имао је ступити на снагу 1 априла 1929 године, али је 28 јануара 1929 године публикован нови закон о уређењу редовних судова од 8 јануара 1929 године. Нови закон о уређењу судова не доноси ништа ново у погледу самога система. За Србију и Црну Гору решено је да се накнадно законом утврде седишта среских и окружних судова и њихова територијална надлежност. Имајући у виду да примена нових позитивних закона, материјалних и формалних, захтева исто судско уређење у целој држави и да то може дати само један касациони суд, законодавац је у прелазним наређењима закона од 9 јула 1930 год. о увођењу у живот новог законика о грађанском парничном поступку одредио: док се не установи један Касациони суд за целу Краљевину, имају се сматрати као одељења Касационог суда, садашњи Касациони суд у Београду, одељење Београдског касационог суда у Новом Саду, Сто седморице и одељење Б истог Стола у Загребу, Врховни суд у Сарајеву као и Велики суд у Подгорици.

После овога доноси се 26 новембра 1930 године закон о установљењу среских и окружних судова на подручју Апелационог суда у Београду и на једном делу подручја Апелационог суда у Скопљу. На тај су начин стари првостепени судови у местима у којима су уведени окружни судови претворени у окружне судове, а остали у среске судове. Министар правде на основу § 21 Финансиског закона за 1934/35 годину овлашћен је био да Уредбом установи среске и окружне судове и на осталом подручју Апелационог суда у Скопљу, и он је Уредбом 1 новембра 1934 године установио у Јужној Србији следеће среске су-

двоје: у Битољу, Велесу, Кавадару, Кос. Митровици, Вучитрну, Куманову, Кратову, Кривој Паланци, Прешеву, Новом Пазару, Сјеници, Охриду, Струзи, Дебру, Пећи, Призрену, Ораховцу, Прилепу, Кичеву, Крушеву, Приштини, Урошевцу, Гњиланима, Скопљу, Струмици, Радовишту, Ђевђелији, Валандову, Тетову, Гостивару, Штипу, Кочану и Ресну. Истога су дана основани и окружни судови уместо првостепених судова на територији Јужне Србије, и то: у Битољу, Велесу, Кос. Митровици, Куманову, Новом Пазару, Охриду, Пећи, Призрену, Прилепу, Приштини, Скопљу, Струмици, Тетову и Штипу. — Сви су ови судови почели рад 1 новембра 1934 год., и овим је довршено велико дело унификације. Јужна Србија модерном реорганизацијом судства изједначила се са осталим крајевима Југославије у уживању свих оних користи које пружа нова организација судова.

Увођењем среских и окружних судова у Јужној Србији долази се до примене нових модерних закона на тај начин што се одмах на територији Јужне Србије почео примењивати нови кривични судски поступак, а после шест месеци почео се примењивати и нови грађански судски поступак, као и ванпарнични поступак.

Данас у Скопљу постоје највише судске установе. Имамо Апелациони суд, Управни суд, Више државно тужилаштво, Врховни шеријатски суд, Окружни суд, Срески суд, Државно тужилаштво, Шеријатски суд, Државно правобранилаштво и Виши аграрни суд. Поред ових судских установа у Скопљу је данас и седиште адвокатске коморе.

То су углавном историске етапе кроз које је прошло и развијало се наше судство на Југу. — Оно је морало да крчи пут у једној неорганизованој средини и да наилази на многобројне сметње за нормалан и систематски рад савремених институција правосуђа. Пре свега, на тлу Јужне Србије водили су се ослободилачки ратови, који су онемогућавали да се одмах по ослобођењу у пуном смислу изведе организација судова. Уз то, потребно је било имати кадар свршених правника којих је до ослобођења било врло мало, тако да је убрзо престала потреба за привременим судијама. На територији скопског Апелационог суда данас има 314 судија, 209 судијских приправника и 719 архивских и осталих чиновника по судовима.

Један велики број судија је родом из Јужне Србије. Прираштај је стално велики, јер нове младе правничке снаге на Југу пристижу. Из једног рудиментарног стања судови су се развили у праве храмове правде, у којима је поштени и радни свет Јужне Србије нашао заштиту својих грађанских, политичких и верских права. И најшири слојеви народа верују у судство, које је успело да обезбеди пуну заштиту наших грађана. Скроман и поштен, народ Југа своје болове и несугласице који се дешавају у животу, данас не заташкава и не решава сâм, већ иде пред суд. Народ на Југу нема више феудалних господара — ага и бегова; већ живи слободним животом, у коме сва његова добра у сваком месту на Југу налазе пуну гаранцију и неприкосновеност; она суштићена средствима тачно одређеним и у објективним законима прописаним,

Породица на Југу јача и стабилизира се, јер постоји вера у правну сигурност и заштиту судске помоћи. Судови су на Југу модерне и трајне тврђаве, које „држе земљу и градове”.

Јужна Србија, више него и један други део наше земље, имала је кроз векове прилике да осети шта значи правда у животу једнога народа и колика је несрећа када те правде нема, па стога и најбоље уме да цени колико је користи народу донело добро уређено и организовано правосуђе.
